

Som vi ovan sett kan ordet »läsa» beteckna såväl den recitativiska läsningen i högmässan, som den vanliga i talton, som eljest förekom. Frågan om Nicenum även kan ha sjungits på sin gamla melodi får här lämnas öppen.

Det förefinnes alltså i själva mässordningen intet som motsäger påståendet att 1531 års mässa har — med undantag av den inledande akten av syndabekännelse och avlösning samt nattvardsförmaningen — sjungits och reciterats på samma sätt och i samma utsträckning som den gamla latinska mässan, då denna brukades som högmässa.

1531 års svenska mässa har av sin författare varit avsedd att brukas både som läst och som sjungen mässa.

De Lübska kyrkoorglarna under medeltiden och 1500-talet.

Det äldsta kända orgelverket i Mariakyrkan i Lübeck uppfördes 1396—99, och från samma tid härstammar domkyrkans första stora orgel. En bibehållen teckning av prospektet visar den för den gotiska tidsperioden karakteristiska skåpliknande, plana formen. Verkets inre skyddades för damm av två stora flygeldörrar, »Orgelschlege», som öppnades under spelandet. Dessa dörrar voro invändigt prydda med målningar föreställande Johannes Döparen och S:t Nicolaus.

Om ett orgelbygge i Petrikyrkan gives oss, genom »Niederstadtbooken» ur Lübecks arkiv, följande underrättelse: 1463 intygar »Orgelmester» Gord van Nodelen att han emottagit allt vad de honom för orgeln i S:t Petri »vorscreven gelovet hebben», och därtill 80 lübska gulden, vilka de skänkt honom »dorch frundschoop willen». Vi kunna med hänsyn till denna ansenliga gratifikation sluta oss till att det rört sig om ett större orgelverk. Nästan samtidigt, 1466, blev, enligt inskriptionen på grundmuren, den stora Jacobiorgeln fullbordad. Om ett senare, 1504 i denna kyrka verkställt orgelbygge förtäljer en på undre delens baksida anbragt inskrift.

I klosterkyrkorna placerades huvudorglarna ej i byggnadernas västliga delar, emedan dessa icke avslutades medelst tornbyggnader, utan öppnade sig i breda höga fönster.

I S:t Katharina kyrka omnämnes en orgel redan 1384, vilken lär ha varit uppförd på södra sidan.

Den år 1473 nybyggda orgeln på Heiligen Geists vårdanstalts läktare har, enligt en gammal räkenskapsbok, kostat 94 gulden 12 thaler. Därav erhöll »Orgelmaker» Meister Johann 41 gulden, målaren 24 gulden; för läder till bälgar beräknades 10 gulden 4 thaler, och för metallvaror 4 gulden 4 thaler.

Mariantidenkapellet i Mariakyrkan tilldelade 1488 boktryckare Bartolomäus Gothan sitt gamla orgelverk. I stället för detta lilla positiv

uppfördes 1492, på Hinrich Castorps föranstaltande, en ny orgel. Då det emellertid ej fanns tillräckligt utrymme i kapellet, beslöts att placera verket i norra sidoskeppet över det nuvarande s. k. Overbeckkapellet. Orgeln, av vilken vi ännu i dag ha kvar den vackra gotiska, i sidoskeppet framskjutande läktaren, användes ej enbart för gudstjänster i Marientidenkapellet, utan även för sådana förrättade från högaltaret. Den på kyrkans västliga del befintliga stora huvudorgeln var till följd av sitt ansenliga avstånd från sångarna, vilka hade sin plats nära altaret, föga lämpad för liturgisk beledsagning. Därför hade också de övriga kyrkorna ett andra, mindre orgelverk som var anbragt närmare altaret.

Jacobikyrkans lilla orgel finns ännu kvar på sin ursprungliga plats i mitten av norra sidoskeppet; i domkyrkan hade den, liksom i Mariakyrkan upphängts i norra korgången.

Petrikyrkans positiv däremot stod på södra sidan nära sakristian på en träläktare till vilken en vindeltrappa från rummet över sakristian ledde.

Förefintligheten av en liten orgel i Burgklosterkyrkan framgår ur omnämmanden i arkiven. Till och med den lilla kyrkan i Heiligen Geists vårdanstalt ägde en andra orgel.

Mariakyrkans stora orgel ombyggdes 1516—18 av Meister Bartold Hering. Den har, enligt krönikeskriveren Reimer Koch, kostat över 7,000 gulden. Dess mäktiga, gotiska plant hållna fasad är ännu i behåll. Bartold Hering, en mångsidigt begåvad man, förvaltade själv sitt verk som organist. 1536—39 byggde han en ny orgel i Petrikyrkan. 1540 företog Meister Bartold ombyggnad av tremulanten. (»dat bewende Sternwerk».) Påföljande år beviljades honom av S:t Petri församling en årlig ersättning på 5 gulden. För dessa skulle han vårda den nya orgeln och avhjälpa alla uppstående fel.

Den 1492 i Mariakyrkans norra sidoskepp uppställda, för gudstjänster i Marientidenkapellet avsedda, orgeln, kunde efter reformationen ej längre tjäna sitt ursprungliga ändamål och flyttades därför till Totentanzkapellet. (1547—48.) De härmed sysselsatta erhöilo allt som allt 433 gulden 12 thaler. Året därpå (1549) kommo orgelbyggaren Jacob Scherer och två gesäller från Hamburg för att dels förbättra väderlådorna och bälgarna, dels förändra en stämma och insätta en ny i denna orgel. Här för erhöilo de 36 gulden 12 thaler. 1557—58 arbetade Meister Scherer åter i Mariakyrkan. Han förändrade och förbättrade några stämmor i den lilla orgeln och insatte även nya. Enligt senaste rön anlades då, och ej 1547, ryggpositivet, vars yngre data tydligt framgår genom dess typiska renaissancestil — huvudfasaden är sengotisk. Åt samme mästare överläts 1560—61 reparationen och ombyggnaden av den stora Mariaorgeln. Härvid tillbyggdes en tredje manual, ryggpositivet. Den av Gert Bulle förfärdigade renaissancefasaden har vid ombyggnaden 1851 åter borttagits och använts för den minsta orgeln. (Se Tidskr. f. kyrkomusik årg. 1931 n:r 3, »De tre orgelverken i S:t Marienkirche i Lübeck.») Hela stora orgelns fasad erhöil 1560—61, som skydd mot damm, sex överklädda träarmar, vilka kunde öppnas och slutas. För uppehälle, kost, material m. m. erhöilo orgelbyggaren och hans 5—8 medhjälpare 555 gul-

den. Orgelbyggaren erhöll för sitt eget arbete 1,000 gulden. (Disposition efter Michael Praetorius' »Syntagma musicum» återfinnes i årg. 1931 n:r 3).

Den stora Jacobiorgeln, som i sin ursprungliga anläggning endast bestod av en manual — senare betecknad som huvudmanual — och en svag bihangspedal, blev 1572—73 renoverad och försedd med ryggpositiv av lübeckaren Hans Köster. Kostnaderna härför belöpte sig till 1,500 gulden.

Organisten i Mariakyrkan, Hinrich Rölcke, var liksom sin företrädare Bartold Hering, också en kunnig orgelbyggare. Han utförde 1573 och 1578 arbeten på båda orglarna i Mariakyrkan, anlade en tremulant och byggde en »Synckstimme» (Vox humana?) i den lilla orgeln.

1579 tillkallades Orgelmacher Julius Antonius från Hamburg för att renovera den lilla orgeln i Petrikyrkan. Ur de därvid omtalade stämmorna (Gedakt i öververket, Superoktava, Unterbass, Trompetenbass) kan man sluta sig till, att den lilla orgeln haft två manualer och pedal. Av speciellt intresse är vidare, att de tre principalstämmorna av trä ersattes med blypipor. Vanligen hade de äldre orgelverken *inga* träpipor. I omedelbar anslutning till den lilla orgelns iståndsättande fick Meister Antonius i uppdrag att även restaurera den stora Petriorgeln. Här blevo åtta stämmor förnyade eller förbättrade nämligen: Posaunenbass, Scharff, Mixtur, Trumpet i ryggpositivet, Gedakt och Sifflöte i öververket, Regal och Zimbel.

Mariakyrkan anlätade den store Hamburgmästaren 1579—80 för att förnya lilla orgelns tolv bälgar. Av samme mästare erhöll kyrkan i Travemünde 1586 en orgel, som kostade 227 gulden 13 thaler.

Petrikyrkans stora orgel blev 1587—91 fullständigt ombyggd av orgelbyggarna Johannes Gottschalk och hans son, Gottschalk Johannsen kallad Burchard (Borchert) från Husum. Den yngre av dessa anses vara den egentlige byggaren av orgeln, den äldre förde blott de inledande skriftliga och muntliga förhandlingarna. Den sistnämnde dog 1588 i Lübeck och begrovs i Petrikyrkan. Dispositionen till denna orgel uppställdes av Mariakyrkans organist, Hinrich Marcus. Denne säger om Burchard från Husum: »Er baute Stimmen, die in diesem Lande noch nicht allgemein seien, wie rechte natürliche Dwerpipen, Spilpipen, Barfloyten, Tusan, eine Stimme, deren Lieblichkeit nur mit der Menschenstimme vergleichen werden könne, eine natürliche, von dem rechten Saitenspiel nicht zu unterscheidende Harfe.» Den nya orgeln erhöll samma storlek som den i S:t Mariakyrkan. Dess 45 stämmor voro fördelade på tre manualer och pedal: I öververket 13 stämmor: Bordun 24' från F, Prinzipal 16', Gedakt 8', Grossoktav 8', Klein oktav 4', Superoktav 4', Superoktav 4' (2'?), Spillpipe 4' (8'?), Klein-Spillpipe 4', Rauschquinte, Scharff Zimbel, Mixtur, Dulcian 16', Feldtrompeten 16'. Bröstverket hade 8 stämmor: Gedakt 8', Offenflöte 4', Klein-Quintadehna, Sifflöte (1'?), Sedecima (1'?), Geigenregal, Scharff-Regal, Harfenregal. I ryggpositivet funnos 14 stämmor: Prinzipal 8', Gemshorn (8'?), Quintadehna (8'?), Gedakt 8', Querpipes, Oktav 4', Blockflöte 4', Feldpipe, Superoktav (2'?), Zimbel, Mixtur, Trompete 8', Krummhorn, Bärpipe. Pedalen innehöll 10 stämmor:

Prinzpal 32', Blockflöte 16', Gedakt 16', Decembass, Superoktav 8', Mixturbass, Dusanbass 16', Posaune 16', Kornett 8', Schalmel (4?). Koppel: ryggpositiv till öververk, ryggpositiv till pedal. För prospektpiporna användes tenn. Den med vackra sniderier smyckade renaissancefasaden var utförd av en framstående konstnär, »Sniddeker» Tönnes Evers. För dessa sniderier och intarsier och den för detta ändamål förbrukade materielen erhöill han 1,068 gulden 5 thaler och 4 penni. Fasaden var här liksom i Mariakyrkan försedd med stora träramar som skydd mot damm. Dessa voro smyckade med bilder av de fyra evangelisterna.

Burchard från Husums arbete med den nya Petriorgeln hade tydligen fortskridit till belåtenhet, ty 1596 blev han kallad till Mariakyrkan för att utföra en omfattningsrik reparation på stora orgeln. Denna avslutades först 1598. »Meister Burchard» dog, innan arbetet hunnit avslutas, av pest 1597.

De under 1500-talet byggda orgelverken omfattade i manualen tonerna C—a₂; pedalens omfång var C—d¹. För att spara på material inrättade man den s. k. kortoktaven: i pedalen utelämnades Ciss och Diss, i manualen dessutom Fiss och Giss.

Gunhild Schedin.

Kyrklig konst.

Översikt av litteraturen under 1933.

Med några få undantag är den kyrkliga konstillitteraturen under året inskränkt till uppsatser och artiklar i fackorgan och hembygdstidskrifter. Här nedan medtagits även sådana, med undantag för dem, som publicerats i stiftets julböcker.

Ett problem i den äldre medeltidens kyrkokonst behandlas av *Evert Wrangel* i uppsatsen »Sverige och Polen, en förberedande undersökning om en ny linje i den äldre medeltidens konsthistoria I» (i *Tidskrift för konstvetenskap*). Frågorna kring Kamminskrinet behandlas av Haakon Shtelig i uppsatsen »Helgenskrinet fra Kongehäll» (i *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift 1932—33*). I Fornvännen granskar *Sten Anjou* planen av Sverkersgårdens kapell (»Sverkersgården i Alvastra — en kryptkyrka») och uppställer vissa teorier, som fått till genmäle en artikel av antikvarien *Otto Frödin*: »Den äldsta klosterkyrkan i Alvastra» (Fornvännen). *Rune Norberg* publicerar ett bidrag till vår kunskap om stavkyrkorna i uppsatsen »En dalsländsk stavkyrkoplanka» (Värvik) i *Hembygden*, utgiven av Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund. Om Ljungby kyrka och prästgård skriver *Per Andersson* i Skånes hembygdsförbunds årsbok. Vidare behandlas Kropps kyrka i en skrift av *Kaleb Andersson* (Hälsingborg 1933) och Knäreds gamla kyrka av *H. Nilsson* i *Sydhalländsk bygd* (1932). Slutligen diskuterar *Erik Lundberg* i »Studier i folkungatidens kyrkliga byggnadskonst i Närke» (i *Meddelan-*